

УДК 811.111:81'821

Д. В. Мовчан,
асистент

(Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка)

ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АНТОНІМІВ

Статтю присвячено дослідженню антонімічних одиниць з точки зору їх прагматичних характеристик. Проаналізовано механізм формування прагматичного значення слів-антонімів, окреслено типові схеми, за допомогою яких дане значення реалізується у мовленні. Виявлено, що смисл, який утворюється в результаті вживання у мовленні одиниць з протилежною семантикою, можна вважати прагматичним значенням антонімів.

Функціональний підхід до вивчення прагматичної сторони мовних знаків передбачає відповіді на питання "навіщо?" та "як?": навіщо, для чого, для отримання якого результату використовуються ті чи інші елементи, та як вони виконують задачу, для реалізації якої існують, які властивості при цьому проявляють.

"Прагматика займається особливими, тільки їй притаманними питаннями, якими не займаються синтактика та семантика: вибір мовних засобів із наявного репертуару для найкращого вираження своєї думки чи свого почуття, вираження найбільш точного, або найбільш красивого, або такого, що найбільшим чином відповідає обставинам, для найкращого впливу на слухача або читача – з метою запевнити його, чи схвилювати і розчулити, насмішити, чи ввести в оману і т. д. і т. п." [1: 325-326].

Метою нашого дослідження є вивчення прагматичної сторони антонімів та дослідження механізму формування прагматичного значення слів-антонімів.

Об'єктом представлено дослідження є прагматичний аспект антонімів сучасної німецької мови, а **предметом вивчення** – типові механізми та схеми, за допомогою яких прагматичний потенціал реалізується у мовленні.

На думку деяких авторів, прагматичним потенціалом можуть бути наділені лише висловлювання, а не окремі слова [2: 8]. Проте, як відомо, лексичні одиниці, що отримують прагматичну характеристику, невіддільні від лексичного наповнення, і всі можливі комунікативні типи та модальні їх модифікації базуються, передусім, на номінаціях, які характеризуються автономністю та системною прикріпленістю. Окрім цього, слово характеризується багатоаспектністю, акумулює у собі інформацію як денотативного, так і позаденотативного (сигніфікативного, суто поняттєво-семантичного та прагматичного) планів, а одним із компонентів лексичного значення мовних одиниць є прагматичний компонент. Таким чином, є усі підстави вважати за доцільне вивчення антонімів з точки зору їх прагматичних характеристик, у тому числі їх прагматичного потенціалу.

Прагматичність номінативних одиниць доводить у своєму вченні А. А. Потебня: "Уже сама внутрішня форма слова передбачає діалогічність, так як через неї слово, будучи вимовленим, задає напрямок думці слухача, не позначаючи меж його розуміння слова" [3: 27].

Неможливо відривати номінацію від комунікації так само, як неможливо розглядати номінативну та комунікативну діяльність людини поза її пізнавальною діяльністю. "Будь-яка матеріалізація результатів мислення, передусім, орієнтована на повідомлення, тому неповним виявляється уявлення про номінацію як про незмінний та самодостатній компонент мови, а про номінативну діяльність лише як про створення, пошук, вибір та просте відтворення імен" [1: 8].

Що стосується антонімів, то вони по відношенню до предмета номінації виступають як номінативні одиниці, а по відношенню до комунікативного акту – як комунікативні. Обидва вище згадані аспекти безпосередньо пов'язані зі значенням словесної одиниці.

Аналіз змісту слів-антонімів у термінах теорії мовленнєвих актів дозволяє виявити типи ілюкутивної сили даних одиниць у системі мови, тобто їх здатність диктувати можливості вживання у мовленнєвих актах того чи іншого типу. Особливо придатними для прагматичної інформації виявляються слова марковані, тобто такі, які чимось виділяються з числа інших слів. Так, наприклад, можна передбачити, що антоніми з яскраво вираженим емотивно-оцінним компонентом типу: *der Weltenbummler – der Stubenhocker; der Berufspolitiker – der Bierbankpolitiker; der Schönfärber – der Schwarzfärber; der Herkules – der Jammerlappen; der Kenner – der Nichtskenner* і т. п. будуть служити реалізації у процесі комунікації функції передачі оцінного ставлення індивіда до фактів та явищ об'єктивної дійсності.

Антонімічні утворення, формальні структури яких включають маркери негації, можуть виражати, чи то 1) заперечення певного твердження або думки: *die Freiheit – die Unfreiheit; der Tanzer – der Nichttanzer; der Faschist – der Antifaschist*; чи то 2) перебільшення міри прояву певної кількості чогось, що служить причиною переходу в іншу якість позначуваного даною лексичною одиницею предмета чи явища об'єктивної дійсності: *die Menge – die Unmenge; der Kenner – der Nichtskenner; die Zahl – die Unzahl, der Mensch – der Unmensch* та ін. Якщо у першому випадку у формуванні антонімічних зв'язків між словами основну роль відіграють денотативно-сигніфікативні (логіко-предметні) компоненти значень, то у другому випадку таке завдання беруть на себе конотативні (емотивні) семи.

Проте антоніми, як і будь-яка мовна одиниця, характеризуються не лише реальною, а й потенційною ілюктивною силою, тобто є потенційними мовленнєвими одиницями. У даному разі інформація про передбачувану взаємодію між співрозмовниками у процесі комунікації представлена потенційно. Реальною ж одиницею спілкування антоніми становляться лише в акті комунікації з конкретною особою, якій притаманний відповідний набір соціальних та психологічних характеристик. Досить часто комунікант у процесі мовлення вживає антоніми не завжди з метою передачі фактичної інформації, а й з метою апелювання до розуму та почуттів слухача. Завдяки певним особливостям своєї семантичної структури та можливим способам комбінування з іншими мовними одиницями у потоці мовлення, антоніми допомагають мовцю найефективнішим чином вплинути на адресата, стимулюючи появу у його думках чи поведінці певної реакції.

Прагматичні характеристики антонімів повинні бути досліджені спочатку в узуальній, а потім в okazіональній формі, що повинно відповідати виявленню особливостей функціонування антонімів у сфері мови та мовлення. При цьому вважається, що антонімічне значення, яке об'єднує дихотомічним зв'язком у рамках парадигматики опозиції слів з протилежною семантикою, реалізується у реальній ситуації вживання у мовленні і утворює тим самим певний смисл. Такий смисл відрізняється творчим та індивідуальним характером, конкретизує словникове значення мовних одиниць і має прагматичну спрямованість. Ми визначаємо прагматичне значення як відношення між мовним знаком і людиною, яка вживає цей знак і неоднозначно реагує на ті та інші мовні одиниці, а через них і на референти та денотати. Таке суб'єктивне відношення людей до одиниці мови і за її допомогою до предметів і понять входить як постійний компонент в семантичну структуру слова і стає тим, що називається прагматичним значенням мовного знаку.

Прагматичне значення антонімів може формуватися на базі їх системного значення, формальної інваріантності, семантичної варіативності і прагматичного функціонування у різних комунікативних ситуаціях. Так, антонімічна моносемна пара *der Tag – die Nacht* у різних ситуаціях вживання наповнюється різним змістом:

1) *Das heisst: Fünf wird Kundschaft finden, denn in der Nacht sind alle Katzen grau. Kapiert du nun endlich, warum es Tag wird?* [4: 184].

2) *Bessere Bilder, dachte er, wurde er nicht mehr malen, selbst wenn er Tag und Nacht zum Malen Zeit haben würde* [5: 165].

3) *Heute scheinen wir keine stärkere, schmerzlichere Sehnsucht zu kennen als die, die Tage und Nächte jenes Sommers in uns lebendig zu erhalten* [5: 9].

У кожному окремому випадку вживання антонімів *der Tag – die Nacht* має місце конкретизація системного значення кожного із цих слів шляхом актуалізації у складі семантичної структури комунікативно релевантних сем. "Будь-яка актуалізація значення, у зв'язку зі сказаним вище, буде представляти собою комунікативне варіювання значення – його семантичне варіювання за складом компонентів" [6: 102].

Як бачимо, у першій ситуації прагматичне значення слів *der Tag – die Nacht* реалізується за рахунок того, що комунікативно релевантними виявилися семи "світла / темна пора доби". У другому прикладі автор акцентує увагу на фактові безперервності, тривалості процесу, що спричиняє актуалізацію у вище згаданих антонімів відповідних сем. Третій випадок вживання антонімічної опозиції *der Tag – die Nacht* підкреслює важливість подій, що мали місце у моменти, які позначаються словами *Tage* та *Nächte*.

Залишаючись узуальними за формою, антоніми у різних ситуаціях вживання набувають нового смислу, що формується на базі їх значення у системі мови, а отже йдеться про прагматичну варіативність антонімів:

1) *In stolzem Zug, je eines der Eltern an Anfang und Ende, die fünf Jungen in genau gleichem Abstand aufgereiht, verschwand die Familie eilig hinter wildüberwucherten Insel...* [5: 23].

2) *Wenn es Leute gibt, denen solche Experimenten einfallen,... und wenn es unter der Bezeichnung Wissenschaft läuft – das wäre Anfang vom Ende* [5: 163].

Як бачимо смислове наповнення одних і тих самих лексем (*Anfang* та *Ende*) у різних контекстах може бути абсолютно різним. У першому прикладі вони відтворюють поняття певного просторового відрізка, а у другому випадку утворюють нове поняття "початок кінця". Сміслова трансформація такого роду відбувається за рахунок перерозподілу сем у складі значень слів *Anfang* та *Ende*. У результаті перерозподілу сем значення одного із слів виступає більш яскравим за значення іншого слова. Так, семантика слова *Ende* пересилує значення слова *Anfang* (акцентується слово *Ende*). Таким чином, завдяки структурній спаяності подібних конструкцій та семантичним процесам підсилення одних та послаблення інших сем у їх складі відбувається свого роду оновлення значень лексичних одиниць, що веде до нового, неочікуваного сприйняття їх змісту.

Можна стверджувати, що за узуальною формою антоніма у мовленні стоїть значно ширший порівняно з антонімом у системі мови об'єм інформації. Даний факт визначається як прагматичними

намірами мовця, так і внутрішньомовними чинниками: смисл сказаного буде залежати від того, в якому контексті та у складі якої синтагматичної моделі вживається та чи інша антонімічна пара:

1) *Ich hatte einfach von Geld anfangen, mit ihm darüber sprechen sollen, über das tote, abstrakte, an die Kette gelegte Geld, das für viele Menschen **Leben** oder **Tod** bedeutete* [7: 215] – альтернативне протиставлення.

2) *Mutter machte tatsächlich einen Versuch zu essen, sicher wollte das bedeuten: das Leben geht weiter oder etwas ähnliches, aber ich wusste genau: es stimmte nicht, nicht **das Leben** geht weiter, sondern **der Tod*** [7: 283] – категоричне протиставлення понять.

3) *Er ist blass geworden, als ich ihm die Möglichkeit eines Kampfes auf **Leben** und **Tod** andeutete* [8: 316] – значення вичерпної множинності, базою якого служить дихотомічний принцип побудови антонімічних зв'язків, що вказують на єдине ціле.

Виникнення оказіональних антонімів – це попарне вживання слів, які офіційно не є антонімами, але можуть вважатися такими у новій, незвичній, оказіональній ситуації. Базою виникнення антонімічних одиниць оказіонального характеру служить факт співіснування у структурі значення слова інформації логічного та експресивного характеру. Оскільки почуття та емоції є формою відображення дійсності та тісно пов'язані з мисленнєвою діяльністю людини, то вони не можуть не відігравати важливої ролі у зміні значень слів [9: 319].

Аналізуючи механізм зміни значень слів, можна відзначити, що головною рушійною силою даного процесу є "емоційний тон" (Gefühlston у К. О. Ердмана). Емоційний заряд зумовлює свого роду виштовхування слова із однієї сфери уявлень в іншу [10: 47].

Аналіз семантичних процесів утворення оказіональних антонімів доводить те ж саме. Утворення антонімів, які не носять системного характеру, та не підлягають регулярній відтворюваності в актах мовлення, відбувається завдяки комунікативному внесенню до складу їх системного значення потенційних конотативних сем. При цьому вибір мовних одиниць, які могли б корелювати в якості оказіональних антонімів, диктується асоціаціями особливого характеру "асоціаціями компонентів мовних одиниць" [11: 16].

Такі асоціації можуть відрізнятися рівнем інтенсивності та стабільності. Вони можуть бути постійними, і тоді одне уявлення моментально викликає інше, єдине (у нашому випадку буде йтися про узувальну форму антонімічних зв'язків). А іноді асоціації бувають нестійкими і, навіть, самими неочікуваними [12: 55]: Саме такі асоціації і створюють умови для виникнення антонімії оказіонального характеру.

1) *...Gehe ich vom Sein des **Hundes** in das Sein der **Katze**...* [5: 60].

До семантичної структури таких лексем, як *der Hund* та *die Katze* вносяться потенційні семи "конфронтація", "ворожість", "сильніший", "слабкіший", адже собака та кіт зазвичай осмислюються як ворожі, непримиримі істоти. Інформація конотативного плану, закодована у семантиці даних лексичних одиниць, дає можливість образного сприйняття понять, що ними позначаються.

2) *"Sie mochte starke Gewürze nicht, er dagegen mochte alles stark gewürzt...; schon als Junge war er im Dorf dafür bekannt, dass man ihm eher mit einer eingelegten **Gurke** als mit einem Stück **Kuchen** eine Freude machen konnte"* [13: 63].

У семантичних структурах слів *Gurke* та *Kuchen* наводяться семи, що протиставляються за принципом "гострий, пряний – солодкий смак". Адекватність сприйняття даної опозиції як антонімічної підкріплюється контекстом, а її вживання має за мету доповнити характеристику особистості, про яку йдеться, та викликати у читача відповідну емоційну реакцію.

Таким чином, як узувальні, так і оказіональні зміни у структурі антонімів завжди мотивовані: вони пристосовують традиційну форму та значення до конкретної ситуації спілкування. При цьому при оказіональному вживанні антонімів завжди зберігається зв'язок із узувальним прототипом, інакше, могло б виникнути повне нерозуміння модифікованого антоніма учасником комунікації.

Керуючись принципом функціоналізму у нашому дослідженні, ми дійшли висновку, що антоніми характеризуються певним прагматичним потенціалом. Смисл, який утворюється в результаті вживання у мовленні одиниць з протилежною семантикою, можна вважати прагматичним значенням антонімів. Даний феномен носить індивідуальний та творчий характер. Оптимальність вибору онемасіологічної структури антонімічних одиниць повинна сприяти ефективності та гармонійності у сприйнятті сказаного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Степанов Ю. С. В поисках прагматики. (Проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 325–332.
2. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 149 с.
3. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М. : Высшая школа, 1990. – 27 с.
4. Valmy M. Der verzauberte Tag (eine wundervoll altmodische Geschichte – Reinbeck bei Hamburg) / M. Valmy. – Rowolt, 1987. – 184 S.
5. Wolf Chr. Sommerstück – Aufbau – Verlag / Chr. Wolf. – Berlin und Weimar, 1989. – 191 S.

6. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 172 с.
7. Böll H. Ansichten eines Clowns / H. Böll. – Verlag Kiepenheuer und Witsch, Köln, 1963. – 307 S.
8. Konsalik H. G. Promenadendeck / H. G. Konsalik. – Branvalet Verlag GmbH, München, 1985. – 480 S.
9. Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница : Нова книга. – 512 с.
10. Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre / H. Sperber. – Bonn, Leipzig, 1923. – 47 S.
11. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н. Г. Комлев. – [изд. 2-е, стереотипное]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 192 с.
12. Czezowski. Głowne zasady nauk filozoficznych / Czezowski. – [wyd. 3]. – Wrocław, 1959. – 55 s.
13. Böll H. Gruppenbild mit Dame / H. Böll. – Deutscher Taschenbuch Verlag. – 374 S.
14. Сулейменова Э. Д. Понятие смысла в современной лингвистике / Э. Д. Сулейменова. – Алма-Ата : Мектеп, 1989. – 160 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 року

Мовчан Д. В. Прагматический потенциал антонимов.

Статья посвящена исследованию антонимических единиц с точки зрения их прагматических характеристик. Проанализированы механизмы формирования прагматического значения слов-антонимов, очерчены типичные схемы, с помощью которых данное значение реализуется в речи.

Выявлено, что смысл, который образуется в результате употребления в речи единиц с противоположной семантикой, можно считать прагматичным значением антонимов.

Movchan D. V. The Pragmatic Potential of Antonyms.

The article is devoted to the research of antonyms in the context of their pragmatic characteristics. The mechanisms of forming the pragmatic meaning of antonyms are analyzed, the typical schemes by means of which the present meaning is realized in the speech are revealed. It is discovered that the meaning that appears in the result of using the language units with the opposite semantics in the speech can be considered as the pragmatic meaning of antonyms.